

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження боротьби польського народу проти німецько-фашистських загарбників в роки другої світової війни є важливим завданням історичної науки. Детальний розгляд даного питання дає можливість показати драматичність становища країни в цей час, розкрити тяжкі політичні наслідки змови Німеччини і СРСР для Польщі. Дана тема водночас дає можливість простежити наростання руху опору в країні, показати роль Польської підпільної держави у звільненні Польщі від німецьких загарбників.

Агресивний напад фашистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. був ретельно підготовлений заздалегідь. Верховне командування німецько-фашистських збройних сил, ведучи підготовку до війни з Польщею, ще на початку квітня 1939 р. розробило детальний план воєнних операцій під назвою "Вайс" /"Білий план"/¹. В кінці травня 1939 року в імперській канцелярії Гітлера відбулась нарада главарів фашистської армії, в якій взяли участь Герінг, Кейтель, Браухич, Реддер, Гальдер, Мільх. На нараді Гітлер заявив, що треба напасти на Польщу при першій же можливості.²

У повній відповідності з "Білим планом" німецькі загарбники зосередили перед початком воєнних дій на кордоні з Польщею близько 1500 тис. чол., 3600 танків і броньовиків, 3000 літаків, 1500 важких і 3200 легких гармат. До складу північної групи армій, яка була сконцентрована у Східній Пруссії і Померанії, і південної групи, війська якої розташувалися в Сілезії і Чехословаччині, входило 49 піхотних, 7 танкових, 5 моторизованих і 1 кавалерійська дивізія. Крім того, на кордоні були зосереджені війська ландвера /прикордонна охорона/.

Щодо збройних сил Польщі, то вони становили на 1 вересня 1939 р. близько 1 млн. солдатів і офіцерів, 900 танків і броньовиків, 1200 літаків, 600 важких і 2450 легких гармат.³ Отже, німецькі війська мали значну перевагу і в живій силі, і ще більше - в бойовій техніці.

1 вересня 1939 р. німецькі війська без оголошення війни вторглися на територію Польщі. Німеччина розв'язала війну під гаслами захисту німецької меншини і ліквідації порушень німецьких кордонів, звинувачуючи поляків в тому, що ті першими взялися за зброю: для цього було інсценовано напад польських солдат на радіостанцію в м.Глей-віці /Верхня Сілезія/.

Перший залп другої світової війни зробив по військовій базі Польщі Вестерплатте німецький лінкор "Шлезвіг-Гольштейн", який прибув перед цим з "візитом увічливості" в Гданськ.

Протягом перших кількох днів війни опір польської армії був зламаний по всьому фронту і почався її безладний загальний відступ. Лише 200-300-тисячному угрупованню польських військ вдалося відійти на Схід, в Люблінське воєводство. Концентрація польських військ відбулась і в районі Львова. Характерною особливістю справедливої оборонної війни польського народу стали масові виступи цивільного населення на захист незалежності країни /Варшава, Сілезія/.

6 вересня польський уряд залишив Варшаву. Ставка головнокомандуючого маршала Ридз-Смігли була перенесена в Брест. З 12 вересня загальне керівництво

воєнними діями практично було відсутнє. Уряд, президент Мосцицький, золотий запас країни, дикорпус, військове командування рушили до румунського кордону, який вони перетнули 17 вересня, потім перебрались у Францію, а ще згодом в Англію.

З'єднання польської армії, які відійшли на Люблінщину, 16-17 вересня були стиснуті в лещата танковою армією Гудеріана з півночі і 14-м німецьким армійським корпусом з півдня. Після запеклих боїв вони 23-25 вересня капітулювали. 28 вересня була підписана капітуляція Варшави. Останній бій гітлерівцям влаштувало угруповання "Полісся" 5 жовтня 1939 р. За неповними даними, в 1939 р. загинуло майже 65 тис. польських солдатів і офіцерів, було поранено близько 140 тис. чол., в німецькому полоні опинилось більше 400 тис. Німецькі втрати становили 16,3 тис. вбитими, 27,6 тис. пораненими, було захоплено 993 танки і бронемашини, 6046 автомобілів, 360 гармат і мінометів і близько 600 літаків.⁴

Однією з важливих причин вересневої катастрофи країни була участь СРСР у воєнних діях проти Польщі. Необхідно зазначити, що польське керівництво недооцінювало небезпеку, яка насувалася на його країну зі сходу. Можливість домовленості Німеччини з СРСР про поділ сфер впливу і про спільний напад на Польщу відверто не брався до уваги. Однак пакт Ріббентропа-Молотова 23 серпня 1939 р. реалізував цю можливість і зробив неминучою агресію проти неї. У підписаному таємному протоколі зазначалось, що кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде проходити приблизно по лінії річок Нарев - Вісла - Сан. Кожна країна визначала сама дату вступу у війну з Польщею.⁵

Після початку війни гітлерівської Німеччини з Польщею радянське керівництво з тактичних міркувань оголосило про нейтралітет СРСР. Коли ж стало зрозумілим, що війну Польща фактично програє, 15 вересня радянські прикордонні війська були приведені у бойову готовність.

17 вересня 1939 р. Український /командуючий командарм 1 рангу С.К.Тимошенко /і Білоруський /командуючий командарм II рангу М.П.Ковальов/ фронти перейшли польський кордон. Намагаючись встигнути зустрітись з німецькими військами до повної капітуляції Польщі, радянське командування створило досить значне угруповання військ - 54 стрілецьких і 13 кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад і 11 артилерійських полків. У складі обох фронтів налічувалось більше 600 тис. чоловік, 4 тис. танків, 5500 гармат, 2 тис. танків.

Дії Червоної Армії на території Польщі тривали 12 днів. За цей час радянські війська просунулись на 250-300 км і зайняли територію площею 190 тис. кв. км з населенням більше 12 млн. чоловік, в т.ч. більше 6 млн. українців і близько 3 млн. білорусів.

В кінці вересня - на початку жовтня 1939 р. Польща була зайнята німецькими і радянськими арміями "Друзі по зброї" відзначили військовий успіх спільним парадом в Бресті. 28 вересня 1939 р. був підписаний договір між СРСР і Німеччиною про кордон по річках Сан і Західний Буг. В результаті Польща була розділена на дві частини: 48,6 % території /189 тис. кв.км/ з населенням 62,9 % /20260 тис. чоловік/ було окуповано німцями, решта - 51,4 % території і 37,1 % населення були приєднані до Радянського Союзу.⁶

Отже, в результаті змови між Німеччиною та СРСР Польща як суверенна держава перестала існувати. Польща разом з тим стала однією з перших держав в

Європі, народ якої піднявся на захист свого національного існування, повів справедливую боротьбу проти фашизму і радянзації, рішуче виступив проти "мирного" завоювання своєї країни.

Організатором боротьби за національну незалежність був польський еміграційний уряд, який спочатку знаходився у Франції. Після вересневої кампанії у Франції опинилось багато польських солдат і офіцерів /близько 85 тис. чол/, а також політиків. У відповідності з діючою конституцією президент Мосцицький, не маючи можливості виконувати свої обов'язки, передав владу Владиславу Рачкевичу, який сформував новий уряд на чолі з генералом Владиславом Сікорським, призначеним одночасно головнокомандуючим. Його заступником став генерал Казімеж Соснковський. До складу уряду увійшли представники найбільших партій - Польська соціалістична партія /ППС/, Стронніцтво лодове /СЛ/, Стронніцтво народове /СН/ і Стронніцтво праці /СП/, а також чимало санацийних політиків. Було створено дорадчий орган - Національну раду /Рада Народова/, яку очолив, будучи вже в похилому віці, Ігнаці Падеревський, а після його смерті в 1941 р. - Станіслав Грабський. Польський уряд відразу ж визнала Франція, а невдовзі Великобританія і Сполучені Штати Америки⁷. Отже, незважаючи на військову поразку, польська держава не припинила свого існування: продовжували діяти його вищі органи, які були визнані урядами багатьох країн і користувалися підтримкою більшої частини народу в окупованій країні. Радянський Союз не визнав польського емігрантського уряду генерала Сікорського, який згодом перебрався з Парижа в Лондон, до того часу поки сам не став жертвою німецької агресії.

На самій території Польщі невдовзі після вересневої катастрофи почали стихійно виникати підпільні структури. В їх створенні брали участь діячі довоєнних громадських організацій, політичних партій і армії, наприклад, "Шаре шерєги" /"Сірі шерєнги"/ були створені на базі довоєнного Союзу польських харцерів, тобто скаутів. Загалом в перші місяці окупації розгорнули діяльність декілька сот підпільних організацій, цивільних і бойових.

Восени 1939 р. група вищих офіцерів Війська Польського, залишена наказом головнокомандуючого в Польщі, створила таємну бойову організацію - Служба перемоги Польщі /Служба звиченству Польсцє- СЗП/. Її очолив генерал Михал Токаржевський - Карашевич, арештований невдовзі органами НКВС у Львові. В грудні 1939 р. за погодженням з польськими емігрантськими властями, СЗП була розпущена, а замість неї був створений Союз збройної боротьби /Звйонзек Валькі Збройней - ЗВС/. Його керівником був призначений генерал Казімеж Соснковський, який перебував за кордоном, а всередині країни - полковник Стефан Ровецький /псевдонім "Грот"/.

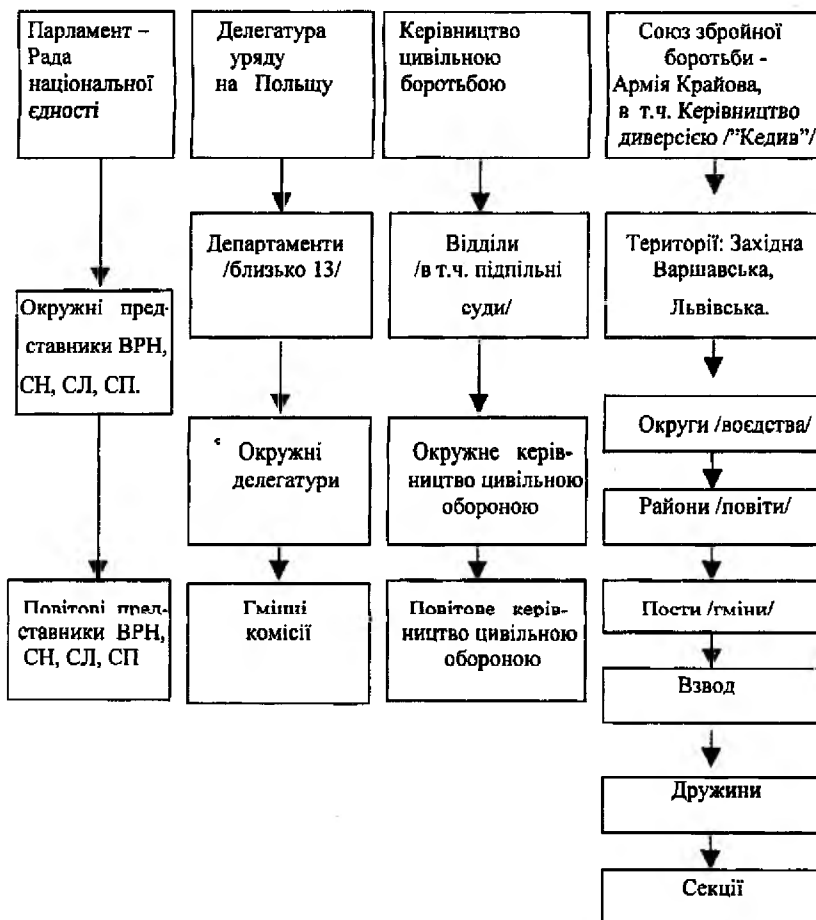
На початку 1940 р. відбулась зустріч представників трьох головних політичних партій: ППС, яка прийняла назву "Свобода, рівноправність, незалежність"/Вольность, Рувность, Неподлеглость - ВРН/, Національної партії /СН/ і Селянської партії /СЛ/, на якій було утворено підпільний парламент; до його складу пізніше увійшли також Служба перемоги Польщі /СЗП/ і декілька інших невеликих польських організацій. На кінець другої світової війни цей парламент виступав під назвою Рада національної єдності /Рада Єдності Народовей - РЄН/, а її головою був Казімеж Пужак з ВРН. В країні була утворена також Делегатура уряду на Польщу, яка стала зв'язуючою ланкою між емігрантським урядом і

польською підпільною державою. Делегатура поділялась на департаменти, які відповідали міністерствам. Згідно з діючою польською конституцією на окупованих територіях були створені коспіративні цивільні суди, які мали характер державних.

Всі органи підпільної держави, завдяки самовідданості і мужності тисяч патріотів, діяли по всій країні у відповідності з адміністративним поділом другої Речі Посполитої.

Першочерговим завданням підпільної держави і, насамперед, Союзу збройної боротьби була підготовка кадрів для майбутнього всенародного повстання, яке мало вибухнути в момент наближення союзницьких військ. Велась посилена організаційна робота по злиттю з ЗВЗ військових формувань, які були створені після вересневої кампанії і вели незалежну підпільну діяльність. Ця робота практично не припинялась протягом всієї війни, а перший її етап завершився в 1942 р., коли ЗВЗ був перетворений в Армію Крайову /АК/.⁹

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ПІДПІЛЬНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В 1939-1941 рр. в умовах, коли в Європі перевага була на боці Німеччини, офіцери організували таємну військову підготовку, збирали зброю, займалися розвідувальною діяльністю за дорученням польського емігрантського уряду і союзницької Великобританії. Молодь з організації "Сірі шеренги" зайнялась, крім іншого, "малим саботажем" - не давали спокою німцям, всебічно їх викриваючи, пропагувала лозунги, які піднімали дух польського народу. Однією з найбільш популярних акцій було малювання на стінах напису "Польща бореться" /у вигляді якоря/, який невдовзі став символом польської підпільної держави. В перші роки війни поляки намагались не вести активну збройну, партизанську боротьбу, - головний наголос робився на громадянські форми опору.

Поза структурами підпільної держави перебували деякі національні, санаційні і комуністичні утворення. В 1942 р. частина прихильників національного табору створила Національні збройні сили - НЗС, які в період свого найвищого організаційного розвитку налічували більше 100 тис. бійців. НЗС мали розгорнуту громадянську структуру і вели жваву конспіративну діяльність, часто взаємодіючи з Армією Крайовою.

В початковий період війни конспіративна діяльність комуністів, дезорієнтованих політикою Сталіна, була скабкою і розпорошеною. І лише після того, як почалась Велика Вітчизняна війна, в Польщі з'явилися люди, які в лютому 1942 р. створили у Варшаві Польську робітничу партію /ППР/. Комуністи створили також свої збройні сили - Гвардію Людову /ГЛ/ і почали закликати до "масової збройної акції"/повстання/, спрямованого проти німців.¹⁰

Однією з основних рис підпільної держави - цього феномена у світовій історії - була її суверенність. Це означало, що вплив на рішення, які приймалися, на масштаби і форми боротьби мали люди, які діяли на різних організаційних сходинках підпільної держави, а також керівництва підпілля всередині країни і польський уряд в Лондоні. Це означало також, що держава користувалася загальною підтримкою народу - її накази і заборони виконувались більшістю поляків, більше того, активна участь суспільства в опорі засвідчувало існування широко розгалуженого державного апарату. Структури "Воюючої Польщі" діяли не у вакуумі, їх заповнювала діяльність людей.

По всій країні, в рамках громадянської боротьби народу, була організована мережа таємного навчання на всіх рівнях освіти, діяли підпільні університети /наприклад, Варшавський, у якому наприкінці війни навчалось більше 2 тис. осіб/, таємні середні школи /в 1943 -1944 навчальному році в них навчалось більше 60 тис. підлітків, що відповідає довоєнним показникам/, підпільні науково-дослідні інститути. Багато з тих, хто до війни займався культурною діяльністю, включалися в боротьбу за врятування польської духовної спадщини: брали на облік національні надбання /наприклад, картини/, які вивозились в третій рейх, відбудовували місця, де їх ховали, рятували цінні музейні об'єкти.¹¹

Особливо важливою і поширеною формою опору стало вільне слово. В діючих на польських землях підпільних видавництвах і типографіях працювали тисячі людей - від складачів до розповсюджувачів. Тільки на території генерал-губернаторства діяло близько 400 типографій, працівники яких постійно піддавались переслідуванням, видавались як поточна преса /наприклад, "Інформаційний бюлетень" тиражем до 50 тис. примірників/, так і книги, і навіть цілі серії. Всього виходило близько 1500 назв конспіративних видань. Великою

популярністю користувалися літературно-культурні журнали, в яких дебютували представники молодого покоління поетів, в тому числі Кшиштоф Бачинський і Тадеуш Гайци /обоє загинули під час Варшавського повстання/.

Поряд з громадянським опором народу продовжувалась його збройна боротьба, яка все більше посилювалась з 1942 р. В 1942-1944 рр. її координувало Керівництво диверсіями /"Кедив"/. Це були передусім саботажно-диверсійні операції в тилу німецького фронту /їх учасники підривали залізничні мости, знищували електричну мережу, пускали під укіс військові ешелони тощо./ і різноманітні дії по підриву німецької економіки, наприклад, підпали військових складів, складів з продовольством тощо. За наказом "Кедиву" бійці Армії Крайова", виконуючи вироки спеціальних судів, здійснили більше 6 тис. нападів на німців. Харцери, члени "Сірих шеренг", успішно провели операцію "Арсенал" у Варшаві, під час якої їм вдалось відбити у німців більше 200 в'язнів.

Вся ця конспіративна діяльність, яка розгорнулась в країні в умовах терору окупаційних властей, була побудована на міжлюдській дружбі і взаємній довірі. Однак траплялись випадки, які говорили і про зворотнє. Так, в липні 1943 р. внаслідок зради був арештований і потім страчений гітлерівцями комендант Армії Крайової генерал Стефан Ровецький /псевдонім "Грот"/. Ця подія приголомшила кола армії. На його місце був призначений генерал Тадеуш Комаровський /псевдонім "Бур"/.¹²

Суттєве значення мали також різноманітні збройні акції, які проводилися ЗВЗ-АК у східних районах. Ці дії носили особливий характер, оскільки залежали від умов, в яких вони велись /недоброзичливість місцевого польського населення/. Командири цих загонів проходили спеціальну підготовку. Сюди найчастіше надсилали так званих "тихотемних", тобто польських офіцерів, які пройшли попередню підготовку у Великобританії, їх скидали на парашутах у східних районах Польщі, серед них були майор Ян Півник /псевдонім "Похмурий"/, який відзначився взяттям в'язниці в Пінську /1943/, і підполковник Мацей Каленкевич, автор концепції "тихотемних", комендант Новогрудекського округу АК. Із загальної кількості 316 "тихотемних", скинутих на території Польщі, в роки війни загинули 100 осіб.

З перших днів війни розвідка ЗВЗ-АК передавала на Захід зведення про жорстокі переслідування польських євреїв. В 1942 р., коли гітлерівці почали планомірну операцію по винищенню єврейського населення, при Делегатурі уряду на Польщу була створена конспіративна організація - Рада допомоги євреям "Жегота". Рада, зокрема, займалась збиранням коштів євреям, виготовленням для них фальшивих документів, перекиданням єврейських дітей з гетто на "арійський" бік і їх розміщенням в польських сім'ях або ж в сирітських притулках при монастирях. На початку 1943 р. командування АК встановило прямий зв'язок з Єврейською бойовою організацією /ЄОБ/, яка діяла у варшавському єврейському гетто.

У квітні 1943 р. діячі ЄОБ, випередивши німецьких солдат, які готувались увійти в гетто з метою його остаточної ліквідації, піднялись на повстання. Незважаючи на незрівнянно менші сили, вони зуміли завдати німцям досить відчутних втрат. На жаль, за декілька днів повстання було придушене. Німці спалювали приміщення в гетто і вбивали його останніх мешканців. Уцілілих було вивезено в табір смерті в Треблінку. На території гетто, в трудовому таборі, зали-

пили декілька сот євреїв, яких звільнили бійці АК під час Варшавського повстання.

Особливу сторінку у визвольній боротьбі проти німецьких поневолювачів займає диверсійна операція під кодовою назвою "план Бужа" /"Буря"/. Цей план передбачав, що після того, як частини Червоної Армії перетнуть східний кордон другої Речі Посполитої, підпільні загони АК вийдуть з підпілля і разом з радянськими підрозділами будуть битися проти гітлерівців, а цивільні структури підпільної держави зустрінуть "союзника наших союзників" /так називали в Польщі СРСР/ в ролі господарів звільнюваних земель. На жаль, вдалось здійснити лише першу частину цього плану.

Загони АК, які налічували по декілька тисяч бійців, на Волині, у Львівській області, в Поліссі і Віленщині, за згодою з радянським командуванням, атакували відступаючих німців. Так, зокрема, було звільнено Львів і Вільнюс. Радянське командування високо цінувало героїзм бійців АК. Однак, незважаючи на це, відразу ж за Червоною Армією йшли частини НКВС, які арештували більшу частину офіцерського складу АК і представників цивільних органів влади і відправляли до радянських таборів.¹⁴

Так само трагічно завершилась для Польської підпільної держави і її збройних сил участь у Варшавському повстанні. План операції "Буря", розроблений у вкрай несприятливій для польського уряду обстановці, не включав Варшаву як з міркувань безпеки населення столиці, так і через зібрані тут пам'ятники національної культури. Військово-політична ситуація, яка склалась на літо 1944 р., примусила польський уряд в Лондоні переглянути попередні плани. Не знаючи змісту документів, прийнятих на Тегеранській конференції, новий прем'єр-міністр Миколайчик вважав, що повстання у столиці стане останнім козирем Польщі в боротьбі за кордони і державний суверенітет. Тому, перебуваючи, з одного боку, під тиском англійців, які вимагали відновлення радянсько-польських відносин, а з іншого, зберігаючи вірність корінним інтересам Польщі, він схильний був прийняти рішення про початок повстання у Варшаві. Поглядів Миколайчика не поділяв верховний головнокомандуючий генерал Соснковський. Він вважав, що, незважаючи на те, почнеться повстання чи ні і яким буде його фінал, не слід вести переговори з СРСР, потрібно лише примусити англійців дотримуватись польсько-англійського договору, укладеного до вересня 1939 року, і Атлантичну хартію.

Оскільки польський уряд в Лондоні не зумів виробити однозначної позиції з питання повстання, право приймати рішення було передане керівництву підпільної держави.

На час початку Варшавського повстання 1 серпня, німці, дислоковані в столиці і її околицях, володіли величезним арсеналом зброї і бойової техніки: літаками, танками, важкою артилерією. Армія Крайова налічувала близько 40 тис. бійців, однак у багатьох солдат підпілля не було навіть пістолетів, а найбільш поширеним видом зброї вважалась пляшка із запальною сумішшю. Командування АК розраховувало, що бої триватимуть три дні, поки підійдуть радянські війська.

В плани ж радянського командування не входило термінове захоплення Варшави, головний удар німецьким військам воно передбачало завдати південніше столиці, де 1 серпня був створений плацдарм у районі Магнушева. Це змусило гітлерівців перекинути сюди танкові та інші частини, що, безперечно, полегшило

становище повстанців. Але прямої допомоги повстанню Радянський Союз не надавав. До середини вересня Й.Сталін не надавав згоди навіть на використання радянських військових аеродромів союзною авіацією, яка скидала повстанцям зброю і боеприпаси.

Скориставшись пасивністю радянських військ, німці підтягнули до Варшави додаткові частини і жорстоко придушили повстання, фактично зрівнявши із землею столицю. Більше 94 % будівель в місті було в тій чи іншій мірі зруйновано. В ході повстання загинуло близько 200 тис. чоловік, головним чином молодих бійців Армії Крайової, яку очолював Тадеуш Комаровський.¹⁵

У січні 1945 р. радянські війська, які стояли з літа 1944 р. за Віслою, перейшли в наступ і за декілька тижнів вигнали німців з польських земель, втративши при цьому 600 тис. чоловік. Влада над цими землями перейшла до прорадянського тимчасового уряду на чолі з Е.Осубкою-Моравським.

Після вигнання німців з території Польщі і визнання союзниками на території країни нової влади становище підпільної держави виявилось безнадійним. Деякий час представники підпільної держави переховувались під Варшавою. В березні 1945 р. головному коменданту АК Леопольду Окулицькому і делегату Лондонського уряду в Польщі Яну-Станіславу Янковському було надіслано запрошення на переговори з представниками СРСР. Попередньо було домовлено, що польська делегація на радянському літаку відправиться в Лондон, а згодом у Москву, щоб там взяти участь у запланованій конференції. Керівники підпільної держави, незважаючи на деякий сумнів і недовір'я, пішли на прямий контакт з генералом НКВС Перовим. Як тільки 16 членів делегації піднялись на борт літака, їх арештували, а потім відправили в Москву у в'язницю НКВС на Луб'янці.

В червні 1945 р. був влаштований показовий процес: представників підпільної держави звинуватили в організації диверсій в тилу Радянської армії і прагненні захопити владу.¹⁶ Генерал Леопольд Окулицький і декілька його товаришів загинули у в'язниці. Інші отримали різні терміни ув'язнення. Таким був трагічний епілог польського руху Опору на чолі з підпільною державою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сурчяп Т., Sawiski J. *Agrecia na Polske w swietle documentow.* t.2. – Warszawa, 1949. – С.93; 2. Нюрнберзький процес. – Т.1. - М., 1954. - С.343; 3. Історичні зв'язки слов'янських народів. - К., 1956. - С. 148; 4. Парсаданова В.С. Трагедія Польщі //Актуальні проблеми новітньої історії. - М., 1991. - С.85; 5. Секретний доповнителний протокол к советско-германскому договору о ненападении от 23 августа 1939 года //Вопросы истории. -1993. - № 1; 6. Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. - М., 1992. - С. 100; 7. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. - Варшава, 1995. - С. 272; 8. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян ХХ ст. - К., 1996, - С. 173; 9. Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. – М.,1985. - С. 159; 10. Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации. Сентябрь 1939 - январь 1945 г. Очерки истории. -М.: 1968. - С. 171; 11. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. Названа праця. - С. 290; 12. Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. - С. 163; 13. Кострикин А., Миллер А. Очерк истории Польши. 1918-1945.//Преподавание истории в школе. - 1992. - № 3-4. - С. 9; 14. *Wojna wyzwolenca narodu polskiego w latach 1939-1945.* – Warszawa, 1966. – с. 421 – 425; 15. Там само. - С. 604; 16. Судебный отчет по делу об организаторах, руководителях и участниках польского подполья в тылу Красной Армии на территории Польши, Литвы и западных районов Белоруссии и Украины. - М., 1945. - С. 7, 25.